

УДК 347.65

Бірюков І. А. – кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри цивільно-правових дисциплін Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ПОНЯТТЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА СПАДКОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

Проаналізовано спадкові правовідносини як вид цивільних правовідносин. Сформульовано визначення цього поняття, що ґрунтується на волевиявленні суб'єктів правовідносин, які виражають соціальну волю. На цій підставі розмежовано спадкові правовідносини та правову норму.

Ключові слова: правовідносини, спадкові правовідносини, спадщина, спадкоємець, правова норма, відкриття спадщини, прийняття спадщини.

У сучасній українській юридичній літературі спадкові правовідносини традиційно визначають як цивільно-правові відносини, що виникають з приводу спадкової маси, учасник яких (спадкоємець) наділений суб'єктивним правом спадкування для здійснення переходу прав та обов'язків померлої особи до її правонаступника [1, с. 15].

Традиційним можна вважати те, що склалося історично, передається від покоління до покоління і є узвичаєним [2, с. 600]. З огляду на це, на традиційності зазначеного вище тлумачення наполягати зарано [3, с. 65–69].

У цьому контексті слід акцентувати увагу на дискусії, яка тривала в цивілістичній літературі в 50-х роках ХХ століття. Так, М. М. Агарков стверджував, що цивільні правовідносини, як і будь-які правовідносини, є суспільними, у яких правам одних осіб відповідають обов'язки інших [4, с. 192].

Іншу позицію обстоював В. І. Серебровський. Аналізуючи юридичний зміст права на прийняття спадщини, він дійшов висновку, що не будь-якому суб'єктивному праву кореспондується будь-чий обов'язок, оскільки наявні такі суб'єктивні права, які не є елементами правовідносин [5, с. 49].

Тобто В. І. Серебровський формулював визначення права на прийняття спадщини на підставі складу елементів правовідносин, допускаючи, що деякі суб'єктивні права існують відокремлено.

Такий підхід категорично не поділяв Ю. К. Толстой, зауважуючи, що аргументація В. І. Серебровського помилкова. Посилаючись на Б. С. Антимонова та К. А. Граве, цей дослідник стверджував, що право на прийняття спадщини є суб'єктивним правом, якому відповідає обов'язок кожного не заважати спадкоємцю реалізувати своє право [6, с. 34].

Згідно з позицією Ю. К. Толстого, спадкові правовідносини мають два етапи розвитку. Перший починається з моменту відкриття спадщини, коли спадкоємця призивають до спадкування, і закінчується тоді, коли право прийняти спадщину в якийсь спосіб реалізують, тобто коли спадкоємець або приймає спадщину, або не приймає її, виявивши свою волю. На цьому етапі праву спадкоємця прийняти спадщину протистоїть обов'язок будь-кого не перешкоджати спадкоємцю здійснювати своє право. Спадкові правовідносини вибудовуються за типом абсолютних правовідносин.

Водночас на цьому етапі спадкові правовідносини можуть бути й відносними. Так, органи РАЦС зобов'язані видати спадкоємцю свідоцтво про смерть спадкодавця, житлові органи – довідку про місце мешкання спадкодавця, нотаріус (за місцем відкриття спадщини) зобов'язаний прийняти в спадкоємця заяву про те, що він приймає спадщину. Деякі автори зауважують, що в Цивільному кодексі (ЦК) України передбачено чимало процедурних норм, які визначають порядок оформлення прав (серед них норми, що встановлюють порядок прийняття спадщини). Відносини, які виникають у процесі реалізації цих норм, названо організаційними [7, с. 129]. На думку З. В. Ромовської, такі норми не є ізольованими, а завжди співіснують з особистими та майновими відносинами [8, с. 172].

Таким чином, на думку Ю. К. Толстого, помилково вважати, що праву на прийняття спадщини не протистоїть нічий обов'язок і на цій підставі або взагалі не визнавати суб'єктивне право, або стверджувати, що право прийняти спадщину належить до таких суб'єктивних прав, які не кореспондують обов'язку [9, с. 544].

Такий висновок видається не цілком обґрунтованим у контексті змісту ст. 1286 ЦК України. Згідно з положеннями цієї

статті, деякі категорії спадкоємців є такими, що прийняли спадщину з часу її відкриття (спадкоємці, які мешкали разом зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, малолітні, неповнолітні, недієздатні особи, а також особи, цивільна дієздатність яких обмежена). Для таких спадкоємців першого етапу розвитку спадкових правовідносин немає. Вони не зобов'язані звертатися до будь-яких органів чи посадових осіб з клопотанням про сприяння в прийнятті спадщини.

Отже, те, що називав Ю. К. Толстий помилковим, нині закріплено в нормах ЦК України. Суб'єктивному праву спадкоємця, якого за законом вважають таким, що прийняв спадщину, апріорі не може протистояти нічий обов'язок у здійсненні цього права і це не є підставою для скасування набутого спадкоємцем суб'єктивного права на спадщину.

Крім цього, у ст. 1268 ЦК України не йдеться про суб'єктивне право спадкоємця прийняти спадщину. У ній закріплено презумпцію того, що він її уже прийняв. Тобто право на спадщину в нього вже виникло. Водночас ця стаття надає спадкоємцю право відмовитися від прийняття спадщини. Можливо, саме в цьому і полягають «організаційні» аспекти, пов'язані з прийняттям спадщини.

Якщо спадкоємець приймає спадщину, то, на думку Ю. К. Толстого, для нього настає другий етап розвитку спадкових правовідносин, який триває доти, доки не буде визначено долю спадкового майна (наприклад, шляхом розподілу його між спадкоємцями), не відбудеться оформлення спадкових прав тощо. У зв'язку з тим, що перелічених вище спадкоємців вважають такими, що прийняли спадщину, для них саме цей етап є єдиним і визначальним у набутті права власності на спадкове майно.

Прийняття спадщини породжує право на спадщину, яке залежно від того, що належить до складу спадщини, можна поділити на низку прав. Це може бути і право власності на певну річ, і зобов'язальне право, якщо спадкоємець був кредитором у зобов'язанні, й особисте немайнове право (право на опублікування твору, автором якого був спадкоємець, однак який за його життя опублікований не був) [9, с. 545].

Таким чином, висновок, який міститься в аналізованому визначенні поняття спадкових правовідносин (про те, що лише спадкоємець наділений суб'єктивним правом спадкування), має

певне наукове підґрунтя, однак за умови законодавчого віднесення спадкоємця до осіб, яких вважають такими, що прийняли спадщину.

У решті випадків зміст спадкових правовідносин передбачає права й обов'язки його учасників.

Твердження, згідно з яким спадкоємець наділений суб'єктивним правом спадкування з метою переходу прав та обов'язків померлої особи до правонаступника, не відображає сутність цього права, що не вичерпується переліком прав і обов'язків його учасників.

З одного боку, спадкові правовідносини – це «вуздечка», за допомогою якої динамічні, стихійні спадкові суспільні відносини набувають певної керованості. Це не результат урегулювання, як вважає З. В. Ромовська [8, с. 169], а спосіб регулювання спадкових суспільних відносин, оскільки результат – це кінцевий підсумок явища. Спадкові правовідносини виникають з метою досягнення певного результату, після досягнення якого вони трансформуються в інші правовідносини, наприклад, відносини права власності. Рушійною силою спадкових, як і будь-яких інших цивільних правовідносин, є волевиявлення його учасників, поєднане із соціальною волею, вираженою в правових нормах [6, с. 27].

З огляду на таке поєднання, законодавець передбачив у Конституції України (ст. 129) і Цивільному процесуальному кодексі (ЦПК) України (ст. 2, 10, 263) принцип верховенства права, яким повинен керуватися суддя під час розгляду цивільних справ.

Основним виявом принципу верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а має інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства [10, с. 158]. Хоча в ст. 10 ЦПК України вияв принципу верховенства права має інший зміст.

На підставі структури ст. 263 ЦПК України можна дійти висновку, що верховенство права є фундаментом судового рішення, яке має виносити суд відповідно до норм матеріального права, дотримуючись норм процесуального права.

У цьому контексті слід проаналізувати ст. 3 ЦК України, у якій з-поміж основних засад цивільного законодавства визначено справедливість, добросовісність, розумність. Досліджуючи

правову сутність справедливості, В. І. Синайський зазначав: «...у соціальному житті справедливість як іманентна основа людини утверджує право, етику, естетику, релігію, а й слугує прихованим підґрунтям усіх цих інститутів. Римляни практично визначили право як мистецтво доброго та справедливого. Причому власне поняття «еквітас» (лат. *aequitas* – справедливість) було не лише принципом розвитку нового (неформального) римського права, а й джерелом права в контексті об'єктивної справедливості» [11, с. 120–121].

Таким чином, «верховенство права» і «справедливість» – це поняття, які за змістом збігаються. Із позицій українського права верховенство права є конституційною засадою, а справедливість, добросовісність, розумність з верховенством права – галузевими засадами.

І верховенство права, і справедливість – це засади, що визначають спосіб здійснення спадкових правовідносин. Якщо їхні учасники будуть дотримуватися справедливості, добросовісності та розумності, вони діятимуть у межах верховенства права. За інших обставин може трапитися так, як писав Є. Гребінка в повісті «Брати»: «Брати ділили батьківський маєток десять років, і – Боже мій! – якого вигляду він набрав... на покрівлі будинку росли і квітли різні трави, вона в багатьох місцях провалилася, і дощова вода лилася струменями крізь ці отвори в кімнати, на ґанку не було двох перших сходинок, греблі й мости так зруйнувалися, що насилу можна було ними проїхати і ніхто нічого не хотів лагодити; кожен казав: “Це не моє”. – “Та чиє ж?” – “А Бог його знає! Кому дістанеться – тому і буде»» [12, с. 467].

Можна стверджувати, що стан спадщини набув такого вигляду не тому, що норма права неякісно врегулювала спадкові відносини, а, передусім, тому, що обраний спосіб для їх регулювання не ґрунтувався на справедливості, добросовісності та розумності.

Судова практика країн ЄС теж керується тим, що суб'єкти права вступають у правовідносини, у яких домінують принципи розумності та справедливості. У в одному з рішень Верховний суд Нідерландів постановив, що «під час інтерпретації умов контракту вирішальним фактором є не буквальний зміст умови, а зміст, який сторони – учасники контракту можуть спільно надати відповідно до обставин, що склалися, а також ті, які вони можуть розумно очікувати один від одного у зв'язку з цим [13, с. 338].

З іншого боку, спадкові правовідносини – це засіб правового впливу на фактичні спадкові відносини, оскільки вплив правової норми на фактичні відносини людей нерозривно пов'язаний із правовідносинами. «Поза практичною діяльністю людей правова норма не має жодного значення. Практична ж діяльність щодо здійснення прав та обов'язків відбувається переважно в конкретних правовідносинах» [14, с. 95].

Це твердження висловлено в середині ХХ ст., коли поняття «право» вважали синонімом до поняття «законодавство», проте досі воно є актуальним. Однак під час розроблення деяких нових законодавчих актів не завжди такої позиції дотримуються. Зокрема, у ч. 1 ст. 264 ЦПК України зазначено, що під час ухвалення рішення суд вирішує, які правовідносини сторін впливають із встановлених обставин і яка правова норма підлягає застосуванню до цих правовідносин. На нашу думку, доцільніше визначити не правовідносини сторін, а те, учасниками яких правовідносин вони виявилися. Якщо керуватися тим, що правовідносини – це врегульовані нормою права суспільні відносини, то суд має не підлаштовувати правову норму до тих чи тих правовідносин, а встановити норму, яка врегулювала суспільні відносини, перетворивши їх на правовідносини, з'ясувати належність виконання взятих обов'язків учасниками цих правовідносин. Однак зі змісту аналізованої статті може видатися, що правовідносини виникають поза нормою права. Насправді ж здійснення прав і виконання обов'язків суб'єктами цивільного права відбувається за умови їхньої участі як суб'єктів конкретних правовідносин. Якщо правовідносини не виникли, то не виникають права й обов'язки учасників спору.

Спадкові правовідносини як засіб застосування конкретної правової норми мають певні особливості залежно від:

- а) правосуб'єктності учасників;
- б) форми правовідносин;
- в) способу досягнення мети.

Специфіка форми спадкових правовідносин як цивільних правовідносин полягає в тому, що це відносини особливого структурного типу, який виражається в правовому становищі його суб'єктів, а саме в тому, що відносини між ними вибудовуються на засадах рівності.

Із цього питання О. С. Йоффе зазначав: «Якщо рівність із правовідносин вилучити, їхній структурний тип зазнає докорінних змін, унаслідок чого вони втратять свою цивільно-правову сутність» [15, с. 67].

Отже, визначення форми правовідносин є встановленням предмета й методу галузі права, нормами якої врегульовані правовідносини.

Спадкові правовідносини можна визначити як засіб, за допомогою якого абстрактна норма об'єктивного цивільного права набуває конкретного вираження в регулюванні фактичних суспільних відносин, що виникають унаслідок настання передбачених законом юридичних фактів, пов'язаних із відкриттям спадщини, а також такий, який ґрунтується на справедливості (верховенстві права), спосіб регулювання цих суспільних відносин.

Переваги запропонованого визначення поняття спадкових правовідносин полягають у тому, що воно:

1) не стосується змісту спадкових правовідносин, а отже, у такий спосіб можна уникнути можливих докорів за неповний перелік прав та обов'язків їхніх учасників;

2) надає можливість розмежувати спадкові правовідносини та правову норму;

3) орієнтує на те, що і норма права, і спадкові правовідносини мають однаковий об'єкт – фактичні суспільні відносини, що ґрунтуються на волевиявленні суб'єктів правовідносин, поєднаних із соціальною волею;

4) акцентує увагу на підставах виникнення спадкових правовідносин, якими є лише ті юридичні факти, які передбачені законом;

5) ураховує положення, згідно з яким спадкові правовідносини підпорядковані загальним правилам, які повинні виконувати цивільно-правові відносини загалом, водночас, як засобу регулювання особливої групи цивільних відносин спадковим правовідносинам притаманні специфічні риси.

Викладене в цій статті є спробою не лише схарактеризувати спадкові правовідносини, а й привернути увагу фахівців до тих теоретичних положень аналізованої проблематики, які вже були предметом дослідження, однак висновки щодо яких не враховано ні в законодавчій, ні в практичній діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні проблеми спадкового права : навч. посіб. / за заг. ред. Ю. О. Заїки, О. О. Лов'яка. — Київ : КНТ : ЦУП, 2014. — 336 с.
2. Яковлева А. М. Сучасний тлумачний словник української мови / А. М. Яковлева, Т. М. Афонська. — Харків : Торсінг Плюс, 2009. — 672 с.
3. Бондарук Т. І. Історико-правові есе / Т. І. Бондарук ; відп. ред. І. Б. Усенко. — Київ ; Херсон : Гринь Д. С., 2017. — С. 65–69.
4. Агарков М. М. Избранные труды по гражданскому праву. В 2 т. Т. 1 / М. М. Агарков. — М. : ЮрИнфо, 2002. — 490 с.
5. Серебровский В. И. Очерки советского наследственного права / В. И. Серебровский. — М. : АН СССР, 1953. — 285 с.
6. Толстой Ю. К. К теории правоотношения / Ю. К. Толстой. — Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1959. — 86 с.
7. Цивільне право України : курс лекцій. В 6 т. Т. І. Кн. 1 / за ред. Р. Б. Шишки, В. А. Кройтора. — Харків, 2004. — 417 с.
8. Ромовська З. Українське цивільне право. Загальна частина. Академічний курс : підручник / З. Ромовська. — Київ : Атіка, 2005. — 560 с.
9. Гражданское право : учебник. В 3 т. Т. 3 / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — Изд. 2-е — М. : Рожиков Л. В., 2000. — 624 с.
10. Бережна К. Категорія «справедливість» у сучасному законодавстві про працю / К. Бережна // Ефективність норм права : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 17 листоп. 2016 р.). — Київ : Ніка-Центр, 2016. — С. 157–159.
11. Вибрані праці Василя Синайського. «Справедливість, в частині правової, в Латвійському Гражданському Уложенні» // Ефективність норм права : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 17 листоп. 2016 р.). — Київ : Ніка-Центр, 2016. — С. 119–130.
12. Гребінка Є. П. Романи та повісті / Є. П. Гребінка. — Київ : Дніпро, 1996. — 512 с.
13. Кузнецова Н. С. Предпринимательское законодательство в Украине и в странах Европы (частноправовые аспекты) / Н. С. Кузнецова // Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы / под ред. Е. Б. Кубко, В. В. Цветкова. — Киев : Юринком Интер, 2003. — 588 с.
14. Недбайло П. Е. Советские социалистические нормы / П. Е. Недбайло. — Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1959. — 334 с.
15. Иоффе О. С. Советское гражданское право : курс лекций / О. С. Иоффе. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1958. — 435 с.

REFERENCES

1. Zaika, Yu.O., & Loviak, O.O. (Eds.). (2014). *Aktualni problemy spadkovoho prava [Actual problems of inheritance law]*. Kyiv: KNT, TsUI [in Ukrainian].
2. Yakovleva, A.M., Afonska, T.M. (2009). *Suchasnyi tлумachnyi slovnyk ukraïnskoi movy [Modern Dictionary of Ukrainian]*. Kharkiv: Torsinh Plus [in Ukrainian].
3. Bondaruk, T.I. (2017). *Istoryko-pravovi ese [Historical and legal essays]*. I.B. Usenko (ed.). Kyiv; Kherson: Hrin D.S. [in Ukrainian].
4. Agarkov, M.M. (2002). *Izbrannye trudy po grajdanskomu pravu [Selected Works on Civil Law]*. (Vols. 1-2). Moscow: YurInfo [in Russian].
5. Serebrovskii, V.I. (1953). *Ocherki sovetskogo nasledstvennogo prava [Essays on Soviet inheritance law]*. Moscow: AN SSSR [in Russian].

6. Tolstoi, K.K. (1959). *K teorii pravootnosheniia [To the theory of the legal relationship]*. Leningrad: Iz-vo Leningr. un-ta [in Russian].
7. Shyshka, R.B., & Kroitor, V.A. (Ed.). *Tsyviline pravo Ukrainy. Kurs lektsii [Civil law of Ukraine. Course of lectures]*. Kharkiv [in Ukrainian].
8. Romovska, Z. (2005). *Ukrainske tsyvilne pravo: Zahalna chastyna. Akademichnyi kurs [Ukrainian Civil Law: General Part. Academic course]*. Kyiv: Atika [in Ukrainian].
9. Sergeev, A.P., & Tolstoi, Yu.K. (Ed.). (2000). *Grazhdanskoe pravo [Civil law]*. (Vols. 1-3) (2nd ed.). Moscow: Rojikov, L.V. [in Russian].
10. Berezhna, K. (2016). Katehoriia "spravedlyvist" u suchasnomu zakonodavstvi pro pratsiu [The category of "justice" in the modern labor law]. *Efektivnist norm prava, The effectiveness of the rules of law: Proceedings of the 7th International Scientific and Practical Conference*. (pp. 157-159). Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
11. Vybrani pratsi Vasylia Synaiskoho. (2016). "Spravedlivost, v chastnosti pravovaia, v Latviiskom Grajdanskom Uloenii" ["Justice, in particular legal, in the Latvian Civil Code"]. *Efektivnist norm prava, The effectiveness of the rules of law: Proceedings of the 7th International Scientific and Practical Conference*. (pp. 119-130). Kyiv: Nika-Tsentr [in Russian].
12. Hrebinka, Ye.P. (1996). *Romany ta povisti [Novels and tales]*. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
13. Kuznecova, N.S. (2003). Predprinimatelskoe zakonodatelstvo v Ukraine i v stranah Yevropy (chastnopravovye aspekty) [Entrepreneurial legislation in Ukraine and in European countries (private law aspects)]. *Problemy garmonizatsii zakonodatelstva Ukrainy i stran Yevropy, Problems of harmonization of the legislation of Ukraine and European countries*. E.B. Kubko, & V.V. Cvetkov (Ed.). Kiev: Yurinkom Inter [in Russian].
14. Nedbailo, P.E. (1959). *Sovetskie socialisticheskie normy [Soviet Socialist Norms]*. Lvov: Izd-vo Lvov. un-ta [in Russian].
15. Ioffe, O.S. (1958). *Soveckoe grajdanskoe pravo [Soviet civil law]*. Leningrad: Izd-vo Leningr. un-ta [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 17.01.2018

Biriukov I. – Ph.D in Law, Professor, Professor of the Department of Civil Law Disciplines of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

Concept and Characteristic of Hereditary Legal Relations

The article analyzes the hereditary legal relations as a form of civil legal relations, which is characterized only by its inherent features. As a result of the generalization of theoretical developments of previous researchers, studies of the legislative framework and practice it is proposed to define the concept of

hereditary relations which is based on the will of the subjects of legal relations in conjunction with social will.

Hereditary relationship is manifested as a way with the help of which an abstract legal norm acquires a concrete expression and as a way of regulating social hereditary relations. As a way of applying a specific norm, it has a specialty in that the relationship between its participants is based on the principles of legal equality.

Attention is emphasized on the grounds of the occurrence of an inherited legal relations, which are only those legal facts that are provided by law. The focus is on the fact that both – the legal norm and inheritance law has one and the same object – the actual social relations, which are based on the rule of law or justice.

It is concluded that the theoretical substantiation of the essence of one or another legislative term related to the legal relationship is not always in the field of view of the legislator and is properly assessed in legislative activity. Often, practice has a more significant impact on the development of something else than a theory of law. The theory is often aimed at substantiating the practical possibilities of implementing the legislative categories.

The definition of the concept of an inherited legal relationship, based on which is the expression of the will of subjects of legal relationship in conjunction with social will, which makes it possible to draw a line between the inheritance of the relationship and the legal norm.

Keywords: legal relationship, hereditary legal relations, inheritance, heir, legal norm, discovery of inheritance, acceptance of inheritance.